

ۋېنگىردىيەنەڭ شەرقشۇنالاسلىق - ئۇيغۇر شۇنالاسلىق تەتقىقىاتى

ھەبۈللا خوجا لەمچىنى

ۋېنگىردىيەدەكى شەرقشۇنالاسلىق - ئۇيغۇر شۇنالاسلىق تەتقىقىاتى خېلى ئۇزاق
قايدىخقا ۋە خېلى پۇختا ئاساسقا دىرىجى.

يېقىنلىقى بىر قازچە ئۇن يېلى مابىيەنەدە ۋېنگىردىيە پەزىلەر ئاكادېمىيەتىدە
ۋە بىزى ئالىي بىلەم يۇرۇلۇردا شەرقشۇنالاسلىق - ئۇيغۇر شۇنالاسلىق تەتقىقىات
تۇرۇنلىرى ۋە ئۇلەمەي جەھەئىيەتلىرى قۇرۇلدى. مەسىلەن، بۇدا پىشىت لاۋاتەن
ئەددەبىيات - سەندەت شۇيۇھەنەتكەن مەركىزىي ئاسسایا كافىدەپراسى، خەنۇشۇنالاس-
لىق - ئۇتتۇرا ئاسسایاشۇنالاسلىق كاۋدۇپارالرى، ۋېنگىردىيە پەزىلەر ئاكادېمىيەتى
ئالىتا يىشۇنالاسلىق تەتقىقىات گۇرۇپپىسى، ۋېنگىردىيە شەرق ئۇلەمەي جەھەئىيەتى
(1968 - يەلى قۇرۇلۇغان)، ئالىتا يىشۇنالاسلىق قەتقىقىات جەھەئىيەتى (70 - يەلىلاردا
قۇرۇلۇغان). سوسىما ئىلەمەي جەھەئىيەتى قاتارلىق ئورۇنلار ۋېنگىردىيەدەكى
شەرقشۇنالاسلىق - ئۇيغۇر شۇنالاسلىق تەتقىقىاتىنى ئىلەمەرى سۈرۈشىنلا ئەمەس،
بىدەلكى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۇنيا بويىچە شەرقشۇنالاسلىق - ئۇيغۇر شۇنالاس-
لىق تەتقىقىاتىنى ئىلەمەرى سۈرۈشىنى مەقسىدە قەلىپ قۇرۇلۇغان ئۇلەمەي
مۇرۇنلاردۇ.

بۇ يەردە ۋېنگىردىيەدەكى شۇنىدا قىلا خەلقئارادىكى شەرقشۇنالاسلىق - ئۇيغۇر
شۇنالاسلىق تەتقىقىاتىنى ذاھايىستى مۇھىم ۋە مەول ماتېرىيال مەنبىەسى بىلەن
تەمەنلىپ تۇرغان ۋېنگىردىيە پەزىلەر ئاكادېمىيەتى كۇتۇپپەخانىسىنى ئالاھىتىدە
كۆرسىتىپ ئۇقۇشكە ئەرزىيدۇ.

ۋېنگىردىيە پەزىلەر ئاكادېمىيەتى كۇتۇپخانىسى 1826 - يەلى قۇرۇلۇغان.
بۇ كەۋەپ بخانىدا ساقلەنۋاقتقان شەرقشۇنالاسلىق - ئۇيغۇر شۇنالاسلىق داڭىرى
يازمى يادىرىكارلىقلار سانى ۋە تۈردىنىڭ كەۋپاڭلىكى بىلەن دۇنيا شەرقشۇنالاسلىرىنى،
ئۇيغۇر شۇنالاسلىرىنى ئۆزىگە جەللىپ قەلىپ كەلەكتە. ئەذىز شۇ قەمىتلىك يادىرى
كىدارلىقلار ئىچىدە ۋېنگىردىيەنىڭ ئاتاقلقى شەرقشۇنالاسى سوسىما (1784 — 1842)
ئۆز ۋاقتىدا شىزادىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان ذۈرگۈنلۈخان قول يازما هوچىھەت-

لەر ۋە كىتابلار؛ داڭلىق شەرقشۇنداس ۋاھىسىرى (1832 — 1913) سـاقلىخـان تۈركىي تىلىدىكى، ئەرەب تىلىدىكى ۋە پارس قـىلىدىكى قول يازمـلار؛ ئارخـبئـوـلۇگ سـەتىپـىـن (1862 — 1943) مـەذكـور كـۈـقـۈـپـخـاـنـخـا قـىـقـدـىـم قـىـلـغـان قـۇـقـتـۇـرـا ئـاسـىـيـا ۋـە شـىـنـجـاـڭـخـا دـائـىـرـ تـۈـرـلـوـكـەـزـمـۇـنـدـىـكـى قول يازـمـلـار، كـىـتـابـلـار، ھـۇـجـھـتـ قـىـلـغـان پـارـسـ تـىـلىـدىـكـى 100 مـەـلـىـكـ پـارـچـىـ دـىـنـ ئـارـتـۇـقـ قول يـازـماـ؛ دـاـڭـلىـقـ دـىـنـ شـۇـنـداـسـ گـەـرـدـپـتـىـسـ خـارـ (1850 — 1862) قـالـدـۇـرـۇـپـ كـىـتـكـەـنـ 150 مـەـلـىـكـ پـارـچـىـ دـىـنـ دـىـنـ ئـارـتـۇـقـ ئـىـسـلاـمـ دـىـنـىـ مـەـذـمـۇـنـدـىـكـى ھـۇـجـھـتـ مـاتـېـرـدـىـيـالـ بـارـ. مـاـذاـ شـۇـ يـادـىـكـارـلـىـقـلـارـ شـەـرـقـشـۇـنـداـسـلىـقـ - ڈـۇـيـخـۇـرـشـۇـنـداـسـلىـقـ قـەـقـقـاقـىـدـا بـىـرـدـىـچـىـ قول يـازـماـ يـادـىـكـارـلـىـقـ بـولـۇـپـ ھـېـسـاـبـلـىـنـدـىـنـ.

ۋېنـگـرـدـىـيـدـىـكـى شـەـرـقـشـۇـنـداـسـلىـقـ - ڈـۇـيـخـۇـرـشـۇـنـداـسـلىـقـ قـەـقـقـاقـىـاـنـىـنىـشـ يـۈـكـسـىـلـ شـىـنـگـەـ ھـەـسـدـەـ ۋـېـنـگـرـدـىـيـدـىـكـىـ ھـۇـشـۇـسـاـھـىـدـىـدـىـكـىـ خـەـلـقـئـارـالـىـقـ ئـۇـرـنـىـنـىـشـ يـۈـقـىـرـىـ كـۈـقـۈـرـلـاـلوـشـىـگـەـ ۋـېـنـگـرـدـىـيـدـىـكـىـ پـەـذـلـەـ ئـاكـاـدـىـمـيـيـسـىـ ۋـەـ ڈـۇـنـىـكـىـ كـۈـقـۈـپـخـاـنـىـسـىـ، شـۇـنـىـجـىـ دـەـكـ بـەـزـىـ ئـالـىـيـ بـىـلـىـمـ يـۇـرـتـلىـرىـ ۋـەـ بـەـزـىـ ئـالـىـمـيـيـ ئـۇـرـگـاـذـلـارـلاـ كـۈـچـ چـقـىـرـىـپـ قـاـلـماـيـ، بـەـلـكـىـ خـېـلىـ كـەـرـپـ تـەـقـدـقـاـچـىـ خـادـمـلـارـمـۇـ ئـالـاـهـىـدـەـ قـىـرـشـچـاـنـلىـقـ كـۆـرـ سـەـتـىـپـ مـۇـنـاـسـىـپـ تـۈـھـپـلـەـرـنىـ قـوـشـتـىـ. بـۇـ يـەـرـدـەـ ڈـۇـلـارـنىـشـ يـەـزـىـلـىـرـدىـنىـ قـىـسـقـىـچـەـ تـۇـنـشـتـەـرـۇـپـ ئـۆـتـەـزـ:

(1) لـېـگـەـتـىـ لـوـئـىـسـ: ئـاكـاـدـىـمـىـكـ، پـروفـىـسـسـورـ، فـىـلـمـلـوـلـوـگـ، دـاـڭـلىـقـ شـەـرـقـشـۇـنـداـسـ. ۋـېـنـگـرـدـىـيـدـىـكـىـ پـەـذـلـەـ ئـاكـاـدـىـمـىـيـيـسـەـنـىـشـ مـۇـئـاـۋـىـنـ باـشـلـقـىـ، ئـاكـاـدـىـمـىـيـيـسـەـ قـىـلـشـۇـنـداـسـلىـقـ كـوـهـىـتـېـتـىـنـىـشـ باـشـلـقـىـ، ۋـېـنـگـرـدـىـيـدـىـكـىـ تـىـلـ ئـالـىـمـيـيـ جـەـھـىـيـيـدـىـتـىـنـىـشـ مـۇـئـاـۋـىـنـ دـەـدـىـسـىـ، قـوـشـۇـمـچـەـ بـۇـدـاـپـشـتـىـرـىـكـىـ لـاـۋـلـەـنـ ۋـەـ ئـادـىـپـىـسـ دـاشـۇـلـىـرـنـىـشـ خـەـنـزـۇـشـۇـنـداـسـلىـقـ ۋـەـ يـەـرـاقـ شـەـرـقـ كـاـفـىـدـدـەـرـالـىـرـنـىـشـ مـۇـدـىـرـىـ. ڈـۇـذـۇـغـۇـنـ ئـالـىـمـيـيـ ئـەـسـەـرـلـەـرـنىـشـ ئـاـپـتـورـىـ. ڈـۇـنـىـكـىـ كـۆـھـىـمـ ئـەـسـەـرـداـرـدـىـنـ «ئـاقـقـالـاـنـىـشـ» فـەـسـەـبـنـاـھـىـسـىـ ۋـەـ ھـۇـنـلـارـدىـكـىـ تـۈـگـگـۈـسـ ئـاـھـىـ» (1925 - يـىـلـ)، «قـىـتاـنـلـارـ ۋـەـ ڈـۇـلـارـنىـشـ قـىـلـىـ» (1927 - يـىـلـ)، «يـەـنـ سـۇـلـاـلـىـسـىـ دـەـۋـرـدـەـ، خـەـنـزـۇـچـەـ - قـەـدـىـمـكـىـ ڈـۇـيـخـۇـرـچـەـ سـۇـزـلـەـرـنىـشـ قـىـرـاـنـسـكـىـرـپـىـسـىـيـدـىـيـقـىـ قـدـاـيـىـنـىـشـىـ» (1961 - يـىـلـ) «تـۈـرـكـ قـىـلـىـنـىـشـ لـۇـغـەـتـ فـوـزـدىـ قـارـدـىـخـىـ» (1950 - 1951 - يـىـلـ) «مـەـلـىـكـ سـۇـلـاـلـىـسـىـ دـەـۋـرـدـىـكـىـ خـەـنـزـۇـچـەـ - ڈـۇـيـخـۇـرـچـەـ سـۇـزـ اوـكـلـەـرـ» ۋـەـ «قـەـرـجـىـمـ مـەـھـىـمـ سـەـيدـىـكـىـ خـەـنـزـۇـچـەـ - قـەـدـىـمـكـىـ ڈـۇـيـخـۇـرـچـەـ يـەـزـماـ يـادـىـكـارـلـىـقـلـارـ» (1967 - يـىـلـ)، «ۋـېـنـگـرـدـىـيـدـىـكـىـ يـەـرـاقـ قـەـدـىـمـكـىـ زـاـمانـ قـارـدـىـخـىـ» (1943 - يـىـلـ) قـاـقـسـاـرـلـىـقـلـارـنىـ كـۆـرـسـىـتـىـپـ ڈـۇـتـۇـشـ كـۆـپـايـىـهـ. ئـالـىـمـ لـېـگـەـتـىـ لـوـئـىـسـ 1973 - يـىـلـ دـاشـۇـدـىـكـىـ خـىـزـەـتـلىـرـدـىـنـ بـوـشـانـخـانـ بـوـلـىـسـمـ، ئـەـمـاـھـىـلـىـمـ ٹـوقـتـۇـرـاـ

ئاسسیا ۋە شەنھاڭ تارىخى ئۇستىدە، ئۇ رايونلاردا ياشىشان قەدرىمكى خەلقىلەر بىنلىك تىلى ۋە تارىخى ئۇستىدە داۋا مەللىق تەتقىيقات ئېلىپ بارماقتا.

(2) ك. سىزىپگىلەد: ۋېنىڭردىيەنىڭ ياخىرىپا ۋە ئۇتتۇرما ئاسسیيادىكى كۆچمەن خەلقىلەرنىڭ تارىخ، جۇغراپييەسىنى شۇنىڭدەك جۇڭگۈزىڭ تۇرکىي قىلىلىق قىشىپتىلىلەر ئىتتىپا قىخا دائىر مەلۇماتلارنى ھەمدە ئۇيغۇرلار بىلەن تېلىلارنىڭ مۇنىسىسىدەرنى تەتقىق قىلىشتا داڭ چىقارغان ئالىمى. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرى دىن: «تۇرکىي قىلىلىق ئۇرۇق - قىلىلىلەر ۋە ئۇلارنىڭ قىلىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشىگە دائىر مەسىلىلەر» (1949 - يىل)، «قارلۇقلارنىڭ مەللەت زاهى» (1954 - يىل)، «قاڭارلار [دادەن]، ھۇنلار، ئاۋارلار ۋە ياغلىخۇرلار» (1954 - يىل)، «كاڭا زەنلەرى ۋە ئاۋارلار» (1954 - يىل)، «كۆچمەن چار ۋەچى قىلىلىلەرنىڭ شەرقىدىن غەربىكە كۆچۈشلىرى» (1968 - يىل)، «قەدىمكى تۇرکىي قىلىلىق قەبىلىلەر ئىتتىپا قىددىكى قەبىلىلەرنىڭ سانى» (1972 - يىل) قاتارلىqlar بار.

(3) گ. خازايى: پروفېسسور، بېرلىنىدىكى ھامبۇرگ داشۇسىدە تۇرپاازدىن قېپىلغاڭ ئۇيغۇر قىلىدىكى بۇددا دىندىغا ئادىت ھۇچچەتلەرنى ئۇزاق ۋاقىت قەقىق قىلاغاڭ. گېرمانىيەدىكى دوكتور سەھىپ بىلەن بېرلىكتە «بېرلىن - تۇرپان قېكىستلىرى ھەجھۇئەسى» دىشك 1 توەيدا ئېلان قىلىنىغان ئۇيغۇر قىلىدىكى «ئالتۇن يارۇق» دىشك پارچىلىرى ئۇستىدە تەتقىرقات ئېلىپ بىارغان. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن: «ئۇيغۇرچە ياغاچ ھەقبەئە ئۇسخا ئالتۇن يارۇق» دىشك مۇقەددىرىسىنىڭ پارچىسى» (سەھىپ بىلەن بىرلىشىپ يازغان — 1968 - يىل)، «بېرلىنىدا ساقلىنىۋاتقان تۇرپان قېكىستلىرى ئىچىدىكى بۇددا دىنى شېئەرلىرى» (1970 - يىل) قاتارلىqlar بار.

(4) د. سىنوز: پروفېسسور، دوكتور، ئورال - ئالتايمى ئەباھىي جەھىيەتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئۇيغۇر قىلىدىكى بۇددا ھۇچچەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان مۇتسبەخەسىسىن. ئۇ بۇرۇن يازغان ئەباھىي ماقالىلىرىدە ئۇيغۇر قىلىدىكى بۇددا دىندىغا دائىر ھۇچچەتلەرنى قىسىقچە تۈذۈشتۈرگان. ئۇ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنىڭ ئاپتۇرى. ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرى قۇۋەندىكىچە: «تۇرکىچە بۇددا ھۇچچەتلەرنىڭ ئۇ مۇھىم مۇندارىجىسى» (1939-يىل)، «7 ئەسەر دەللەتلىرىنىڭ يۇتكۇلۇش - كۆچۈشلىرى» (1946 - 1947 - يىلدار)، «ئوغۇزخان دايتىانى ھەقىدە» (1950 - يىل)، «تۇرک ئەپەپبېردىيەسىنىڭ قارىخىي دولىسى» (1953 - يىل)، «پىسان ئەپەپنىڭ مۇڭخۇلەرىمكە بېرىش يەوابى» (1957 - يىل).

(٥) ن. ئېسسىدۇ: ئۇنىڭىز «790 — 791 — يىللاردىكى بېشىمالقىتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن تۈبۈقلەر» (1964 - يىل)، «خەنگۈچىدىن كىرگەن قەددىمكى تۈركچە ئاتالغۇلار» (1964 - يىل)، «71 ئەسىرىدىكى قۇرۇك ئەپپەپەرىدىمىتى تەركىبەددىكى قەبىلىلەر ۋە قەبىلىلەرنىڭ ئەجىتىممائىيەتى» (1972 - يىل) قاتارلىق مۇھىم ئەسىرىلىرى باز.

بۇلاردىن باشقا يىدە بۇدا پىشت لاۋاسەن ئەدەبىيات شۇيۇھى ئەركىزىي ئاسىيىا كەفىدپراسىنىڭ مۇددىرى، ۋېنگىردىيە پەذلەر ئاكادېمىيەسى ئالتايشۇناسلىق قەتقىقات گۇرۇپپاسىنىڭ باشلىقى؛ ۋېنگىردىيە شەرقشۇناسلىق قەتقىقات كۆھىتەتلىك ھەيەتى، تۈرپاندىن تېپىدلەخان ئۇيغۇر تىلىدىكى هووجەتلەر زى قەتقىرقى قىلىدىدەخان ئالىم ك. گەئورگى قاتارلىقلارنى ئالاھىدە قىلغان ئېلىپ ئۇتۇشكە ئەرزىدۇ.

پايدىلەخان ئاساسلىق ماقەرىيالار:

(١) ئىن گەن: «ھۇنلارنىڭ قاردىخىغا ئائىست ئەمەتلىك ماقالىلەر توپلىمىي» (1919 - 1983) 1979 - يىل جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى نەشرى، خەنگۇچە.

(٢) ئەخىمەت ذەكى ۋەلىدى توغان: «قۇرۇك ۋە قاتار قارىسىخى» 1912 - يىل قازان نەشرى، فاكىسىمىل نۇسخا.

(٣) «سۆزلەر كافى» («سىخەي») 1979 - يىل شاشخەي نەشرى،
 (٤) «شىنجاڭ ئەجىتىممائىي پەقەلەر قەتقىقاقا ئۇچۇرى» خەنگۇچە، 1987 - يىل 10 - سان.

ئاپتۇرنىڭ خىزەت تۇرۇنى: (شىنجاڭ ئەجىتىممائىي پەقەلەر ئاكادېمىيەسى)

سى ۋە باشقۇرۇش ئەملىيەتى بىلەن شۇغۇلمىنىۋاتقان يولىداشلارنىڭ بۇ جەھەت تىكى قەتقىقاتىنى كۈچەيتىپ، غەربىنىڭ يۈقىرۇقى نەزەر دىيملىرىدە تەنقدىي مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنىڭىددىكى هوۋاپىق تەركىبەلەردىن پايدىلەنىشىنى ئۇمىت قىلىمەن.

(ئاپتۇرنىڭ خىزەت تۇرۇنى: شىنجاڭ ماڭارىپ شۇيى-وھى)